

Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára

Szerkesztette Papp Ingrid
Reciti konferenciakötetek 7
Budapest: Reciti, 2020, 335 l.

A Tarnai Andor (1925–1994) 70. születésnapjára készült, de csak a halála után megjelent *Tarnai Andor-émlékkönyv*, a posztumusz megjelent tematikus kötet (*Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*), majd a tanítványok, kollégák személyes visszaemlékezéseit közlő „Jól őrizd helyedet!": *Emlékezések Tarnai Andorra* után az új tanulmánykötet az irodalomtörténész halálának 25. évfordulójára rendezett emlékkonferencia előadásainak szövegét teszi közzé. Az előadók a szervezők kérésének megfelelően a Tarnai-életmű *aktív* használatáról tanúskodnak. Kecskeméti Gábor kötetnyitó tanulmánya a szintézisteremtő irodalomtudóst idézi fel, akinek az 1964-ben megjelent, Klaniczay Tibor által szerkesztett *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* című összefoglaló közel egyharmadát köszönhetjük. A Tarnai által írt fejezetek tanulságait fogalmazza meg úgy Kecskeméti, hogy Tarnai szellemiségét követve és újító szellemű tanulmányait figyelembe véve „feltölthetjük az évtizedekkel ezelőtt kijelölt kereteket” (18). Fontos, Tarnai megfigyeléseire alapozott következtetése, hogy a „barokk irodalmon” belül is „ízlés- és szokásrend-változásokról beszélhetünk”, valamint „a kifejezés-mód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak” (13).

Azt is rögzíteni lehet, hogy a katolikus elméletírókkal szemben a 17. században mind református (Vossius), mind evangélikus (Cellarius, Morhof) vonatkozásban megjelenik a közérthetőségre való törekvés elméleti kifejtése is. Megkerülhetetlen a pietizmus figyelembe véte-

le a változó stíluseszmények (klasszicizálódás) miatt: például az egyszerűbb stílus szintet képviselő auctor, Cornelius Nepos a hallei Cellarius gondozásában egészen az 1840-es évekig maradt egyeduralgó a hazai oktatásban. Tarnai kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy az erőteljes külföldi kapcsolatok miatt a hazai, nem magyar anyanyelvű (német, szlovák) irodalomban számos szellemi folyamat markáns jelentkezése a magyar nyelvű jelenségeknél hamarabb regisztrálható. A korai német felvilágosodás képviselői azt hangoztatták, hogy a retorikai képességet nem lehet a praeceptumokra redukálni. A szentimentális, preromantikus irodalom előtörténetében is szerepe van a pietizmusnak, mely az affektusok antropológiájára alapozva a hatásosabb meggyőzés lehetőségét hirdette a mechanikus retorikai rendszerekkel szemben. Összességében az anyag periodizációjában, tagolásában és a kifejtés hangsúlyváltásaiban látja Tarnai ösztönző hatását az új akadémiai szintézis megalkotásában Kecskeméti.

Tarnai Andornak a középkori filológiát megtermékenyítő befolyását példázza a nyitott tanulmányt követő első tartalmi egység. Korompay Klára a latin nyelvű írásbeliség és a magyar nyelvű szóbeliség között létező, a latinon nevelődött, de az élőbeszéd természetességével ható „»második« vagy »másodlagos« szóbeliséget” vizsgálja, melyet az írni tudó klerikusok sajátos csoportnyelvének tekint. Joggal hangsúlyozza, hogy nemcsak számolni kell ezzel a csoportnyelvvél, de „valójában csak ezzel tudunk számolni”, hiszen másféle nyelvemlékek tanulmányozására nincs lehe-

tőség (39). A mai kutatás bizonyította Tarnainak azt a sejtését is, hogy a szóbeliségnek a kódexirodalom korában is alapvető volt a szerepe. A latinul tudók szóbeliségben létező magyar nyelvű egyházi szövegeivel mint „a másodlagos szóbeliség elsődleges forrásaival” foglalkozik Bartók Zsófia Ágnes. Tarnai ezekkel az emlékekkel, melyek a hazai intézményi írásbeliséget képviselik, nem foglalkozott. Nem magánolvasásra vagy felolvasásra szánták ezeket, így „ezeknél nemcsak az szokatlan, hogy írásban rögzítették őket, hanem már eleve az is, hogy léteztek magyarul” (51). A 15–16. század fordulóján hirtelen nő meg az ilyen típusú magyar nyelvű feljegyzések mennyisége, ami arra utal, hogy a késő középkorban is uralkodó még a másodlagos szóbeliség.

Vizkelety András egy sajátos középkori műfaj, a bibliai genealógiákból, leszármazási táblázatokból kiinduló, gyakran illusztrációkkal díszített *világkrónikák* magyar vonatkozású példányait mutatja be. A Johannes de Utino neve alatt hagyományozódott, és a 15. századtól kezdve közép-európai eseményeket is figyelemmel kíséző szövegváltozatokba olykor szokatlan nagy mennyiségben kerültek be magyar vonatkozások is. Az egyik példányban, mely a *Képes Krónikából* származó szövegeket is tartalmaz, Drági Tamás kancelláriai alkalmazott, később személynök, római követ possessor-bejegyzése olvasható, de nem tisztázott, hogy a munka megbízója, mecénása, esetleg szerkesztője vagy részszerzője lehetett-e. Mindenesetre az eddig feltárt adatok azt bizonyítják, hogy a műfaj elterjedése hozzájárult a magyar történelem megismeréséhez Európában.

Konrád Eszter egy boszniai missziós ferences testvér, a szent életű és „tisztelőre méltó aggastyán”, Giovanni Ristori alakját rajzolja meg, aki Sienai Bernardin lelki vezetője volt, s akinek szerepét a magyar obszerváns krónika is kiemeli, igaz, nevének említése nélkül Bernardin ferencessé válásában. Ezt a végső soron

Boszniából származó történetet Tarnai „naivnak” nevezte; ezzel szemben Konrád Eszter bizonyítani tudta, hogy a más forrásokban megnevezett Ristori valós személy, akit a ferences „kisebb szentek” közé soroltak, bár hivatalosan sohasem kanonizálták. Tevékenységét azért is tarthatta fenn az emlékezet, mert bár ő maga nem volt obszerváns, misszióját tekintve „hasonlóságot mutat az 1440-es évekre már határozottan kirajzolódó obszerváns ferences ideállal” (79), az pedig a magyar obszerváns krónika „első folytatójának” érdeme, hogy a magyar ferences obszervancia kezdeteit összekapcsolta a boszniai vikáriával.

Tarnai Andor első könyve, a toposzkutatást itthon újraalapozó *Extra Hungariam...* című monográfia inspiratív hatásával vetnek számot a kötet második egységének tanulmányai. Tarnai „egy tudománytörténeti anyagba vágott ideológiai metszet”-ként határozta meg művét, ami ma Szilágyi Márton az eszmetörténet-írás módszereit ismeri fel. Ezért furcsa, hogy napjaink eszmetörténeti szempontokat érvényesítő kötetei említést sem tesznek Tarnai eredményeiről. Amellett ugyanis, hogy Tarnai egy addig alig vizsgált forrásanyagot exponált, a soknemzetiségű Magyar Királyság nem magyar nyelvű népeinek „nem etnikai bázisú, hanem területi elven alapuló közösségi identitás”-át, vagyis Hungarus-tudatát vizsgálta. Eközben pedig figyelembe vette és meghatározta a szállóige lejegyzőinek „rendi státuszát és pozícióját” (85), ami a személyek döntéseit kondicionálhatta. Végezetül a Tarnai által fölvetett kérdés továbbgondolására is sor kerül: „A Hungarus-tudat kimutatott formája vajon a korabeli Magyar Királyság más területein és más nemzetiségei körében is ugyanígy s ugyanekkor volt jelen?” (91.) Az erdélyi református román nemességre vonatkozó legfrissebb kutatások (Nagy Levente, Luffy Katalin) ezt a problémát is érintik.

Tóth Gergely a Tarnai által is vizsgált korak nem magyar ajkú értelmiségeinek őstör-

téneti konstrukcióit elemzi, melyhez kiinduló pontnak a gömői Otrókoci Főrös Ferenc *Origenes Hungaricae* című, a szkíta–hun–avar–magyar koncepciót továbbvivő munkáját választja, amiben megfigyelhető a nemzetiségek közti békés együttélés visszavetítése a múltba, egészen Babel tornyának építéséig. Ezt a szemléletet viszi tovább a 18. században Bél Mátyás és Timon Sámuel. A szerző hatásosan mutat rá arra is, hogy ezek a történeti elbeszélések mennyire ki vannak szolgáltatva a rendelkezésre álló forrásoknak, illetve azok elfogult olvasatának. Timon például helytelenül értelmezi Theotmár püspök valamikor 900 tavaszán kelt levelét („a szlávok a magyarok nagy sokaságát vették magukhoz [*ad se sumpserunt*]”), a levél a 894. évi morva–magyar szövetségre és a frankok elleni támadásra utal, Timon azonban ezt a „társulást” kiterjeszti az egész honfoglalásra (102). Az 1740-es években pedig Bíborbanszületett Konstantin és Anonymus a köztudatba újonnan bekerült művei élezték ki az elsőségről folyó vitákat. Végezetül Tóth Gergely azt az eddig kevés figyelmet kapott gondolatot emeli ki, hogy a szlovák őstörténeti vitát ugyanúgy az idegen, ebben az esetben a magyar oldalról érkező támadás generálta és erősítette fel, ahogyan azt a magyar (irodalom)történeti gondolkodásról már megállapította a kutatás.

Ugyancsak a felső-magyarországi közegben vizsgálja egy németlipcsei, biblikus cseh nyelvű prédikáció alapján a nemzeti ideológiák jelentkezését Papp Ingrid. A *Feuerpredigt* műfaji sajátosságait is figyelembe véve így irodalom-, művelődés- és mentalitástörténeti megfigyelésekre van lehetőség. Prédikációjában a németlipcsei lelkész gazdag műveltséganyagot mozgat meg: „rendkívül kiterjedt, igényes és váratlan elemekben bővelkedő” exemplumai „a gondolatkifejtés retorikai szervezésének elsődleges fontosságú hatás eszközeiként” (116) működnek. A műből eltérő műveltség szerkezet olvasható ki, mint a korabeli magyar nyelvű

prédikációkból, és az exemplumok többsége a német, morva, sziléziai és lengyel területekre lokalizálható. A lelkész, Lochmann egyéni érdeklődését jelzi a történelem erős jelenléte a példázatokban, ugyanakkor a Magyar Királyság múltja, így Bonfini hiányzik az anyagból: „a 17. század közepére már igen kidolgozottnak mondható magyar történeti hagyomány és történeti ideológia mellett, tehát azzal egy időben, de attól egészen érintetlenül egy alternatív történeti ideológia formálja szemléleti rendszeré az észak-magyarországi városokban élő nem magyar ajkú lakók számára belátható tények, adatok és összefüggések elemeit” (132).

Tóth Kálmán a Hungarus-hazafiság gondolkodástörténeti vonatkozásait értelmezi Tarnai művében. Szerinte Tarnai látszólag „igazodik a kismonográfia keletkezési idejének ideológiai elvárásaihoz” (173), valójában azonban ettől eltérő kijelentéseket is tesz, hangsúlyozva, hogy ez a „fokozatosan laicizálódó értelmiség” erős „feudális”, pontosabban: rendi kategóriákkal is leírható (nemes, városi polgár, honorácior). Az *Extra Hungariam...* megjelenését követő kutatás joggal mutatott rá arra, hogy a Tarnai által a 18. század végéig vizsgált területi alapú patriotizmus még a következő évszázadban is kimutatható. Ő figyelt fel például a 19. század elején is aktív gömői lelkészre, Bartholomaeidesre, aki ugyancsak idézte a szállóigét, ha tanulmányban nem is értekezett már a témáról. (Vö. Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*, ford. RIMÓCZINÉ HAMAR Márta, a fordítást az eredetivel egybevetette BÉKÉS Enikő, bev., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor [Miskolc: ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.]

Tüskés Gábornak a készülő Rákóczi kritikai kiadáshoz kapcsolódó értekezése tanulságos egybeszerkesztése a kutatást megelőző elméleti belátásoknak és a kritikai kiadást kísérő mikrofilológiai feltárásnak. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen emigrációban írt latin, francia és magyar nyelvű műveinek Magyar-

ország- és Erdély-képeit hasonlítja össze: „milyen minták, motívumok, politikai elképzelések és gondolati alakzatok” játszanak szerepet a két szerző visszaemlékezéseiben. A tényyszerűség és fikcionalitás vizsgálatának szempontját, ami az 1960-as, majd az 1990-es években a kutatás középpontjában állt, azzal haladja meg, hogy az önéletrajzok olvasási és megértési alakzataira van figyelemmel, és azok medialitását, mintáit, topikáját és motívumait tárja fel. Mindkettejük műveiben az elbeszélés önéletrajzi és történeti terei „poétikai és retorikai terekre változnak át, melyek a száműzöttek önazonosságának keresését képezik le elsősorban” (138). Rákóczival ellentétben Mikesnek az írással „nincsenek közvetlen politikai céljai, s nincs mit védenie vagy mentetnie a múltból”. Míg a fejedelmet a történelemből főként az érdekelte, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe, addig Mikest „a történelem csaknem kizárólagos szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdeklí” (158). Összességében Tüskés Gábor Mikesről szólva a saját szempontjait is láthatóvá teszi: „ugyanúgy tudatában van a tények konstruálásának, mint a fikció valószerűségének” (169).

A harmadik nagy fejezetben főként forma-, retorika- és toposztörténeti tanulmányokat olvashatunk. Szörényi László a Janus Pannoniusszal kapcsolatban álló Tito Strozzi *Borsias* című eposzának magyar vonatkozásait gyűjti össze. Gazdagon illusztrálja, hogy milyen hiányok keletkeznek, ha az önmagukba zárkózó nyugat-európai „nemzeti filológiák” nem vesznek tudomást a neolatin irodalom kapcsán sem egymás kutatási eredményeiről, a magyarérről nem is beszélve. Strozzi azért érdemelhet kiemelt figyelmet, mert „talán az egyetlen az egész olaszországi, bármilyen nyelven írott irodalomban, aki Attilát szentnek vagy isteninek (>*divus*<) nevezi” (183).

Szentmártoni Szabó Géza az önmagát valási okokból kihérülő szekszárdi apátról szóló,

Janus Pannoniusnak tulajdonított epigramma újonnan előkerült variánsainak művelődéstörténeti jelentőségéről ír, s bizonyítja a vers széles körű elterjedtségét: Filiczky János éppúgy írt rá *parodiát*, mint ahogy a selmecbányai származású Kyrmezer is az epigrammával gúnyolódott az általa valdenseknek nevezett magyarbródi cseh–morva testvéreken; végül a bizonyíthatóan nem Janus által írt „*Laus tua, non tua fraus...*” kezdetű epigramma utóéletét villantja fel.

Imre Mihály Johann Sturmnek a párizsi alkotó korszakát lezáró *De amissa dicendi ratione* című programiratát elemzi, amellyel Sturm 1538-ban elfoglalta a strassburgi *gymnasium illustre* rektori székét. A több kiadásban is megjelent mű Cicero *Pro Quintio* beszédének értelmezése, eltérő szövegváltozatokban él. Míg az első kiadás a strassburgi magisztrátus előtt bizonyította Sturm filológiai és filozófiai felkészültségét, addig a későbbi kiadásokban már a tudományelméleti érdeklődés, a keresztény antropológiai értékrend kifejtése a meghatározó. Így Sturm beköszöntő beszéde szinte minden olyan elemet tartalmaz, amelyeket a később kidolgozott retorikaelméletek már módszeresen tárgyalnak.

Bartók István az 1985-ös Tarnai-émlékkönyvbe (*Prodromus*) írt alig három oldalas összefoglalását bővíti ki az azóta előkerült adatok értelmezésével Gombási István prédikációelméleti munkásságáról. Azonban amíg a természettudományos és pedagógiai szakírók alig tartják fontos alkotónak Gombásit, Bartók a kritikátörténet sajátos nézőpontjából mutat rá jelentőségére. Medgyesi Pál homiletikája után közel másfél évszázaddal ugyanis Gombási írta a következő átfogó, rendszeres magyar nyelvű egyházi retorikát, amit a debreceni Szilágyi Sámuel annyira sikeresnek tartott, hogy latinra fordította, így széles körű használata is valószínűsíthető.

A kötet egyetlen képzőművészeti témájú írása Szilágyi Andrásé, aki a *Clipeus* vagy *Pro-*

pugnaculum Christianitatis toposz képi megjelenítését vizsgálja két 17. századi metszet alapján. A datálatlan és szignatúra nélküli első metszetet Szilágyi 1666–1670 közé keltezi, s értelmezésének újdonsága, hogy a római Angyalvárat védő erődrendszeren a Magyar Királyság jelképei, a pápai tiara, a máltai kereszt és a Hunyadi-címer mellett azonosítja Alsó-Ausztria kiterjesztett szárnyú pacsirtákat ábrázoló címerképét, ami így arra utal, hogy Bécs és a Habsburg-dinasztia veszi át a magyarságtól a „kereszténység védőpajzsa” hivatását. Hasonlóan bravúros a második, augsburgi sokszorosított grafika értelmezése is, melynek feliratát az *Aeneis* VIII. 447. sorának alapján értelmezi, ismeretlen megrendelőjét pedig Karner Egyed pannonhalmi főapátban véli megtalálni.

Lénárt Orsolya a 19. század eleji német nyelvű irodalomban vizsgálja a *fertilitas*-toposz megjelenését, s tulajdonképpen a Tarnai Andor által a 18. századnál befejezett kutatásokat folytatja. Lénárt azt bizonyítja, hogy nemcsak szövegszinten van jelen a toposz vagy valamely változata (a földi Kánaán, a Paradicsom képzele), de a mögötte lévő eszmeiség is kitapintható, s a Magyar Királysághoz való ragaszkodást fejezi ki. Így válik relatívvá a saját és az idegen fogalmának a szembeállítás, hiszen „a német nyelven alkotó szerzők sora érzi magát azonosnak a magyar nemzettel” (259).

A kötet utolsó tartalmi egysége az irodalom intézményesülésének egy mozzanata, a modern szerzői szerep kialakulásának folyamata alá rendezi el a tanulmányokat. Lengyel Réka bepillantást enged a Révai Miklós levelezését kritikai kiadásban közreadó munkacsoport műhelyébe. A jelenleg ismert 568 levél közül 232-nek Révai a feladója, s nagy részük a címzettek főpapi, főúri levéltáraiban maradt fenn; feltűnően hiányzik azonban „a barátokhoz, írókhoz, tudósokhoz, irodalomszervezőkhöz” (268) küldött levélszám, mely feltehetően lappang, esetleg megsemmisült, mint

azok a levelek, amelyeket csomagolóanyagként adtak el a 19. század második felében.

Fekete Norbert esettanulmánya a bárói, majd grófi rangot szerzett Ráday Gedeon és a következő, ifjabb generációhoz tartozó Bajza József írói álnévhasználatát hasonlítja össze. A szerzői álnév védelme alatt közölt versek egyrészt elrejtették a társadalmi státuszt, megvédték használóját az esetleges nyilvános kritikától, ugyanakkor az elfogulatlan bírálat lehetőségét is megteremtették, mert a kritikusként így nem kellett tekintettel lenni a szerző magas társadalmi állására. Ezáltal érvényesülhetett a kritika tanító funkciója, s a szerző lehetőséget kapott arra, hogy „az álnév védelmében a műveit elvetheti, vagy tovább csiszolhatja egy tökéletesebb kiadás számára anélkül, hogy írói karrierjét veszélybe sodorná” (284). Mindkét író esetében előkerül azonban az az érv is, hogy a saját szerzői név használata hozzájárulhat a nemzeti irodalom elismertségéhez, erősödéséhez.

Penke Olga Voltaire *Oedipe* című fiataalkori verses tragédiájából származó idézetek szerepét vizsgálja Batsányi János vitázó és értekező prózájában. Voltaire e műve már tartalmazta legfőbb poétikai gondolatait, melyek szerint a klasszicizmus örökösének tekinti magát. Batsányi az átvett részeket az eredetitől eltérő szövegösszefüggésbe helyezte, aktualizálta s a magyar irodalomra való tekintettel kiegészítette. Penke Olga a korban kivételesnek nevezi Batsányi Voltaire-recepcióját, mely a „nyelvi, művészi megformálást, a költői szabadság bármilyen korlátozásának elítélését és a született tehetség jelentőségét, valamint az olvasóra gyakorolt érzelmi hatását hangsúlyozza” (296). Batsányi számára három fő kérdésben vált mintává Voltaire: megerősítette a nyelv karaktere és az anyanyelven írt költészet összefüggését, kiemelte a magyar nyelv alkalmasságát az időmértékes verselésre, és rá hivatkozva bemutatta a külföldi olvasók számára is a magyar nyelv és irodalom sajátosságait és kiválóságát.

Patonai Anikó Ágnes három költeményt: Arany, Petőfi és Tompa Mihály Széchy Máriáról írt verseit, illetve a három költő közt kibontakozó versengést mutatja be a műveket kísérő kritikai normák elemzésével. Míg Arany és Petőfi elragadtatással beszélnek egymás verséről, Tompa *Szécsi Máriáját* mindketten kritikával illetik. Ennek az elutasításnak a legfőbb oka lehetett a tanulmány szerint, hogy Tompa a politikai költészetnek ahhoz az ágához közeledett, amely a múltbeli dicsőség és jelenbeli romlás szembeállításával Habsburg-ellenes költészetként jelen-

hetett meg: „nem csodálható, ha Arany megrémül ettől az értelmezési hagyománytól” (312).

A tanulmánykötetben tárgyalt anyag felöleli mindazokat a témákat, amelyekkel maga Tarnai Andor is foglalkozott; a szerzők nagy része megerősíti és továbbviszi, olykor pontosítja Tarnai eredményeit. A kötet így méltó módon reprezentálja a régi magyar irodalom művelésének lehetőségét, és bemutatja kapcsolódását a rokon tudományágakhoz.

Restás Attila

Könyvek magántulajdonban (1771–1820)

Szerkesztette Dóbék Ágnes
Reciti konferenciakötetek 6
Budapest: Reciti, 2020, 242 l.

A Reciti Kiadó legújabb könyvtörténeti tanulmánykötete a 2020. március 6-án megtartott konferencia anyagát tartalmazza. A szerkesztő, Dóbék Ágnes a bevezetőben tömören összefoglalja mindazt, ami a 2017-ben létrehozott Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport munkáját jellemzi. Megindokolja a kiválasztott időhatárt, amely a könyvtörténeti kutatásokban szokatlan, s felvázolja azokat a fontos szempontokat, amelyek éppen az ebben a periódusban jellemző változások miatt külön vizsgálódást érdemelnek. A könyvkiadás, a könyvkereskedelem technikai átalakulásai, a könyvgyűjtési szokások és könyvvásárlási lehetőségek változásai eredményezik, hogy a könyv az előadásokban mint a tudomány, az oktatás, a tájékoztatás, a szórakozás eszköze, sőt mint fogyasztási cikk is megjelenik.

A magyar könyvtörténet Klaniczay-díjjal kitüntetett kutatója, Monok István programadó tanulmányával indul a kötet. Most azonban,

bármily furcsa, egy lábjegyzet kiemelésével kezdeném az ismertetést. Monok István legelső lábjegyzete egy rövidke írásra utal, amely *A kiadó jegyzete* címmel jelent meg. Keserű Bálint, sokunk mestere és még 94. évében is aktív irányítója, 1983-ban Iványi Béla cikkeinek megjelentetéséhez fűzött kiadói utószót. Ki gondolta akkor, hogy a kiadó jegyzete programadó, iskolateremtő szöveg lesz, amely az előkészítő munkálatokkal együtt már közel ötven év könyvtörténeti kutatásainak alapjait teremtette meg. Természetesen a programadáshoz kellett a tanítványok, kollégák, mesterré vált hajdani kezdők, a könyvkiadás menedzselésében is utat törő szakemberek, akik könyvespolcok sokaságát töltötték meg annak a tervnek az eredményeivel, amelyet Keserű Bálint egy szerény „jegyzet” cím alatt papírra vetett.

Tovább lépve azonban Monok István tanulmányára, ebben a konferenciányitó előadásban ő, aki következetesen és hallatlan energiával folytatta a jegyzetben kijelölt célt, most egy

újabb korszak feldolgozásához javasol eddig kevésbé kutatott szempontokat. A korábbi korszakokat illetően Monok már többször foglalkozott a forrástipológia rendszerezésével, ezúttal a 18–19. század fordulójának sajátosságait figyelembe véve adott egy új tipológiai tervezetet. A következőkben kutatandó témák közül felhívja a figyelmet arra, hogy szisztematikus feldolgozást igényelne a cenzúratörténet, a szellemi áramlatok befogadásának vizsgálata a magánkönyvtárak rendszerezésével, a Magyar Királyság és Erdély történetének kutatása az egyes kulturális csoportok és népek öngazolásának tükrében, az intézménytörténet számos szellemi és tárgyi megjelenésének fennmaradt dokumentumai. Különösen fontosnak találja, hogy nagyobb szerepet kapjon a korszak könyvtörténeti szakirodalmá, a Magyar Királyságban 1750 és 1830 között megjelent könyvtörténeti munkák fontossága.

Kevésbé ismert területet kutat Granasztói Olga, aki az *Európai könyvterjesztő hálózatok, német könyvkereskedők magyarországi könyvfogyasztók II. József korában* című írásában a gazdasági feltételek, a műalkotások létrehozásának és fogyasztásának szerteágazó összefüggéseit vizsgálja. A szerző több korábbi tanulmánya is olyan területekre irányítja a figyelmet, amelyek még nem kerültek az érdeklődés homlokterébe, az új gazdasági kritika megjelenésével azonban kiszélesíthetik a vizsgálódás horizontját.

A konferencián tárgyalt magánkönyvtárak elsősorban a tulajdonosok társadalmi rétegekhez kapcsolódása alapján rendszerezhetők. *A köznemesek és az alsópapság olvasmányai* című fejezetben három tanulmány olvasható. Horváth József győri kutató az *Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához* című tanulmányában arra a hatalmas hagyatékra támaszkodik, amely a győri Püspöki Levéltárban található. A korszakra vonatkozóan Horváth József

szerint mintegy 450–500 egyházmegyei lelkipásztor iratait kellene átvizsgálni. A szerző korábban szűrőpróbaszerű vizsgálatot végzett három lébényi plébános hagyatékának feltárássával. Ezúttal a horvátkimlei és magyarkimlei lelkészek műveltségére vonatkozó iratokat vizsgálta át, név szerint Jakusits András, Marász Miklós, Grubits Máté, Bursich Jakab, továbbá Karner János Zsigmond, Rigler József és Parapatits János lelkészek könyveinek ismertetésével. Mivel Varga Imre és Reichardt Aba harminc évvel ezelőtt publikálta az 1748. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv összeírását, Horváth Józsefnek jó alkalom nyílt, hogy összevesse a hasonló egyházi státusú személyek két, egymást követő korszakának könyvgyűjtési szokásait. A mennyiségi változáson túl a szerzők megjelenése is módosul a két korszakban. Például korábban lényegesen többször fordul elő Pázmány Péter neve; az itt vizsgált forrásokban a prédikációk megtalálhatók, de a *Kalauznak* nincs nyoma. Viszont több kortárs szerző is szerepel az alsópapsági könyvgyűjtelekben és a fennmaradt könyvek között. Fontos újdonság, hogy ha nem is nagy számban, de több természettudományi munkát vásároltak meg 1770 után, mint az század első harmadában. A mennyiségi változás átlagolása meglehetősen csalóka, hiszen viszonylag nagy a különbség egyes papok könyvgyűjteménye között, s azt is figyelembe kell venni, hogy a vizsgált korszakban a kimlei lelkészek közül többen fiatal korukban távoztak az élők sorából. Az alsópapság könyvgyűjteményeinek további sorsa ritkán követhető, részben örökléssel kerültek az egyházi tisztségben következő utódokhoz, részben árverés útján jutottak el teológusnak készülő fiatalokhoz.

Ilyen tulajdonosváltozást vizsgál Hegyi Ádám a *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?* című tanulmányában. Hegyi az egyházi jellegű olvasástörténeti kutatás egyik sztereotípiáját kutatja, azt, amely szerint az egyes

régiókban a református műveltség nem egyforma dominanciával jött létre. Két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtárainak elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a meglévő különbségek, az alacsony írásbeliség, a sekélyebb olvasmányanyag és a református iskolaközpontok hiánya ellenére a kultúra más formái, például a közösségi olvasás, a gyülekezeti énekek elsajátítása révén bizonyos alapvető olvasmányok, a református felekezeti öntudat megszilárdulása a perifériális területeken is megfigyelhető. A szerző az Alsó-Baranyai és a Békési Református Egyházmegye lelkészeinek könyvgyűjteményét vizsgálta, s azt a sajátos formációt, amely elsősorban a szóbeliség, a közösségi olvasás, a könyvek egymás közötti kölcsönzése, a nyomtatott munkák kézíratos másolatainak terjedése nyomán megerősítette, bár a centrális megyékkel nem tette összehasonlíthatóvá a református alapművek ismeretét.

A nyugat-dunántúli köznemesek műveltségének megismeréséhez már korábban kiváló adalékul szolgáltak, például Tóth István György Vas megyei és Hudi József Veszprém megyei összegző kutatásai. Simon Beáta *Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján* című írása ezekkel a kutatásokkal vetette össze a címben megjelölt olvasástörténeti forrásokat. A rendkívül részletes elemzés adatait a szerző több táblázattal is dokumentálja. A levéltári források nyomán tíz könyvtárnak csak a tulajdonosát, illetve a könyvek mennyiségét ismerjük, a 14 kötetnél kevesebb, de ismert tartalmú könyvanyag 13 tulajdonostól származik, a 40 kötethez közelítő gyűjtemény hat tulajdonosé, a negyven kötetnél gazdagabb könyvtár kilenc köznemeshez köthető. A tartalomra csak egy táblázat utal, a jellemzően csekély előfordulású szépirodalom hat olvasó tulajdonában volt, közülük a legtöbbször Faludi Ferenc műveit olvasták. Megállapítható, hogy túlnyomó többségben jogi ismereteket közvetítő, többnyire a diákkorból megmaradt könyvek vagy a később-

bi megyei tisztséghez kapcsolódó olvasmányok, esetleg az egyházi kötődésű rokonoktól örökölt kiadványok kerültek a köznemesi házakba, a nyelvi megoszlás pedig a latin, majd a korszak végén a német felé hajlik. Érdekes jellemzője a köznemesek könyvgyűjteményeinek, hogy nagyon kevés az ismeretterjesztő jellegű vagy a gazdálkodást segítő munka. A levéltári források alapján a szerző nyomon követte a könyvek vándorlását is, a possessor-bejegyzések, a kölcsönzésre utaló feljegyzések több korabeli tulajdonosra vagy olvasóra utalnak.

A kötet harmadik nagy egysége a főúri könyvtárakkal foglalkozik. Itt térünk vissza Vasné Tóth Kornélia dolgozatára, amely ugyan a tipológiai szempontú rendszerezés miatt az első fejezetbe került, de mivel a Széchenyi-alapgyűjteménnyel foglalkozik, itt is helye lenne. A *Ponyvák Széchenyi alapkönyvtárból az Országos Széchenyi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820)* című dolgozat a nemzeti könyvtár régen elhagyott feldolgozó munkájához kapcsolódik, az 1867-ben összeolvasztott főúri könyvtárak rekatalogizálása során feltárt Széchenyi-alapkönyvtár rendszerezéséhez. Mint a szerző utal rá, a müncheni katalógus és a Széchenyi-alapkönyvtár szisztematikus feldolgozása 2010-ben elkezdődött. Széchenyi Ferenc kétkötetes katalógusából közel 2000 kisnyomtatvány került a Plakát- és Kisnyomtatványtárba. Az ott őrzött ponyvagyűjteményből körülbelül 270 olyan ponyva különíthető el, amely a konferencián tárgyalt korszakban jelent meg, ennek mintegy tíz százaléka tartozhatott Széchenyi Ferenc alapkönyvtárába. Vasné Tóth Kornélia ezt a gyűjteményrészt vizsgálta, megjelenési helyük szerint csoportosítva. Széchenyi Ferenc ponyvái budai és Nyugat-Magyarországi nyomdákban kerültek ki, Komárom, Sopron, Pozsony több nyomdája szerepelnek a kiadók között. Bár a teljes Széchenyi-alapkönyvtárhoz viszonyítva ez a három tucatnál kevesebb

könyv elenyésző, mégis betekintést nyújt abba, hogy Széchényit érdekelték a többségükben névtelen, politikai tartalmú füzetek, de megtalálhatók köztük Péczeli József, Pálóczy Horváth Ádám és Tóth Farkas művei is. Péczeli József *A magyar koronához* című nyomtatványa, a korona II. József uralkodása alatt történt utaztatása kapcsán hiányoljuk a legújabb kutatások megemlítését, például a Pálffy Géza szerkesztette *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)* című, 2018-ban megjelent tanulmánykötet megemlítését. Ettől eltekintve Vasné Tóth Kornélia példát mutat arra, hogy minél előbb hasznos lenne a szisztematikus proveniencia-kutatás és a törzsgyűjtemény ponyváinak digitalizálása is.

Néhány év múlva ünnepelhetjük az Akadémiai Könyvtár alapításának kétszázadik évfordulóját. Nagy mulasztást pótol az intézmény, amikor elkezdte a könyvtár történetének szisztematikus feltárását. 2020-ban jelent meg a *Teleki József* című kötet, amelyben két tanulmányral is szerepel Szabó Ádám, az MTA Könyvtárának főkönyvtárosa. A most ismertett kötetben Szabó Ádám a három Teleki, idősebb Teleki József (1738–1796), Teleki László (1764–1821) és a könyvtár alapítójaként számon tartott Teleki József (1790–1855), az MTA első elnöke könyvgyűjteménye alapján mutatja be az 1826-ban megalapított könyvtár rekonstruálható állományát. A három hajdani tulajdonos könyvgyűjtési szokásait vizsgálva Szabó Ádám kimutatja, miként vált – elsősorban Teleki László tevékenységének köszönhetően – a könyvtár enciklopédikus tudóskönyvtárrá, az ország első számú tudós intézményének alapkönyvtárá.

A 18. század egyik jelentős irodalomszervezőjének tevékenységével és könyvtárával Zvara Edina 2016-ban önálló kötetben foglalkozott *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára* címmel. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve a *Magyar Hirmondó* főszerkesztőjének könyvtárából ezúttal a szerző a kéziratokra fordította

figyelmét. A kismartoni Esterházy-könyvtárban megtalált gyűjtemény kéziratai elsősorban a szerkesztői munka és az irodalmi kapcsolatok dokumentációjához szolgálnak új adalékokkal. A rendkívül izgalmas lelet számos olyan kéziratot tartalmaz, amelyek eltérnek a jelzett folyóiratokban megjelent szövegektől, sőt jelentős szerzők kiadatlan kéziratjai is megbújtak Görög Demeter eddig ismeretlen hagyatékában. Zvara Edina kiemeli Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc kéziratait, néhány helyen kézírásos mutatvánnyal illusztrálva. Függeléként igazi csemege Batsányi János *Az Egyiptomi – Batsányi keze írásával Európa* javítva – *Hadakozásokra* című vers szövegközlése, Verseghy Ferenc *A Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a Planétáknak a napból, a Holdaknak pedig a Planétákból, mint annyi Vulkanus gyűleményekből való származásáról* című írása, és ugyancsak Verseghy fordítása *Jób könyvének eleje, próba gyanánt a zsidóból kötött magyarsággal fordítva*. A kéziratok jelentőségét mutatja, hogy a Verseghy-bibliográfia nem ismerte ezt a vulkanológiai írást, a Jób-fordítás pedig ahhoz a kutatáshoz kapcsolódik, amelyet Szörényi László folytatott Verseghy katolikus bibliafordítási tervével kapcsolatban.

Szervesen kapcsolódik a fentiekhez Doncsicz Etelka *Verseghy Ferenc könyvtárai* című tanulmánya. Verseghy könyvgyűjteményéről két jegyzék is fennmaradt, az autográf kézirat az OSZK Kézirattárában található, a Verseghy halála után készült összeállítás eredeti kézírata jelenleg lappang, a szerző Deme Zoltán 1985-ben megjelent szövegközlésére támaszkodhatott. Az ideálisnak tűnő helyzetet, hogy egy autográf kézirat és egy, a tulajdonos halála után készült, de elveszett összeírás 20. századi nyomtatott változatát is használhatta, csak elméletileg tűnik ideálisnak. A két jegyzék rengeteg eltérése, a könyvtár Verseghy megpróbáltatásokban gazdag életútja következtében történt átalakulása akkor lenne megbízhatóan rekonstruálható, ha

a lappangó kézirat előkerülne, és könyvgyűjtési szokásai és főleg lehetősége beilleszthető lenne Verseghy élethelyzetének értelmezésébe.

Tudományos konferenciákon nagyon ritka, hogy egy vidéki gimnáziumi könyvtár gyűjteményéről hallunk előadást. A Csurgoi Református Gimnázium Könyvtára különleges gyűjtemény, nevezetes hajdani tanárokkal, és a könyvtár jelenlegi vezetője, Violáné Bakonyi Ibolya kiváló és lelkes szakember, aki szívügyének tekint a rá bízott könyvtár tudományos szintű feldolgozását is. Az *Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez* címében azért nem a gimnáziumot nevezi meg, mert ebben az esetben az egyes hagyatékok, adományozók vagy más úton az iskolai könyvtárba került könyvekről van szó. A gimnázium könyvtárának alapítását 1800-ra teszik, a református könyvtárak sorában ez a gyűjtemény a legfiatalabb. A könyvtár gyarapítói között lelkészek, köznemesek, hivatalnokok is akadnak. A legnevezetesebb hagyatékról, Sárközy István gyűjteményéről Bakonyi Ibolya már külön kötetben beszámolt, most kitér a további gyűjtőkre, az egyes tulajdonosok érdeklődési körére, könyvek sorsát is tükröző possessor-bejegyzésekre vagy marginálisokra. Szórakoztatóak a könyvek tartalmát minősítő bejegyzések: „Hála Istennek, vége!”, „Bolond számár írta!”, de olvasásszociológiai szempontból sokkal érdekesebb, hogy Sárközy szenvedélyesen rendszerezett, a könyvekben fennmaradt katalógusai, tartalomjegyzékei, tárgymutatói sok érdekes információ-

val szolgálnak korabeli irodalmi kapcsolatairól, főleg azért, mert a családi irattár 1945-ben szinte teljesen megsemmisült.

A magántulajdonú könyvek konferenciájának szervezője és a kötet szerkesztője Dóbék Ágnes írta a kiadvány utolsó tanulmányát: *Sauttersheim Ignác könyvei*. A magyar könyvkultúrában meglehetősen ismeretlen könyvtulajdonos volt az egyetlen magyar, aki szorosabb kapcsolatban állt Rousseau-val. A pesti polgári patriciusfiú élete bővelkedik kalandos eseményekben, kémkedés gyanújába is keveredett, mulatozott, adósságokat csinált. Könyvtáráról azért vannak ismereteink, mert azt 1763-ban Pozsonyban adósságai fejében távollétében elárverezték. A 174 címet felsoroló jegyzék a Pozsonyi Városi Levéltárban található. Könyvtárában magyar nyelvű könyv nem volt, a francia, német, latin nyelvű kiadványok viszont a kor európai műveltségének színvonalát képviselték. Miután életéről nagyon keveset, iskolázottságáról szinte semmit sem tudunk, könyvlistája alapján tételezhetjük fel, hogy természettudományos műveltségét és szépirodalmi érdeklődését komoly iskolázottság alapozta meg. 19 fennmaradt levele és Rousseau *Vallo-mások* című munkájában tett megjegyzései segítették a tanulmány szerzőjét abban, hogy egy szinte teljesen ismeretlen könyvtulajdonosról érzékletes képet rajzoljon.

Az igényes kiadványt a korszak minden kutatójának ajánlom, további sikereket kívánva a Lendület kutatócsoportnak.

Németh S. Katalin

Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből

Irodalomtörténeti füzetek 183.

Budapest: Reciti Kiadó, 2020, 373 l.

A 20. század első fele francia–magyar kultúrkapcsolatainak története csak sporadikusan ismert, pedig irodalomtörténetünk fontos részét kellene képeznie, mivel különösen recepció- és fordítás-történeti szempontból izgalmas korszak. Megismeréséhez Tüskés Anna kötete jelentős hozzájárulás. Az általános kép megrajzolásán kívül hat szerző munkásságának teljesebb bemutatására vállalkozik Heltai Jenő, François Gachot, Gara László, Rab Gusztáv, Illyés Gyula és Nemes Nagy Ágnes levelezésének közzétételével és elemzésével. Kutatásai szilárd háttérét jelenti a munkája nyomán létrejött gazdag levelezés-adatbázis, amely mintegy 2500, a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából érdekes levelet tartalmaz. Hálózati adatközlése magyar és külföldi könyvtárak, levéltárak és magángyűjtemények anyagát tette nyilvánosan hozzáférhetővé (*Franco–Hungarian Literary Relations*, hozzáférés: 2021.02.11, <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/>).

Vizsgálódásába olyan művek is beletartoznak, amelyek korábban csak idegen nyelven jelentek meg, s hatással lehettek a francia olvasók magyarsággépének formálódására. Elemzései során valóságos hálózattrendszer tárul fel (erre már a címlapkép is utal). Döntő szerepet kapnak a levelek, amelyek a személyes kérdések mellett vallanak a tervekről, a szándékokról, helyettesíthetik vagy kiegészítik a személyes találkozásokat, oldják a tragikus magányt. Különösen fontos ez a fordítások esetében, amelyek ugyancsak enyhítik a szellemi, lelki, fizikai eltávolodást.

A könyv talán a legérdekesebb és legváltozatosabb Tüskés Anna eddigi munkái közül. Erényei a jól átgondolt felépítés, a hiteles, pontos közlés és a visszafogott, de meggyőző követ-

keztetések. Közléseiben a dokumentumoknak adja az elsőbbséget, kiválasztásuk során a széles merítés, az alaposág és a tényszerűség vezetik. Ugyanakkor értelmezései nem véglegesek, számot vet azzal, hogy újonnan előkerülő források módosíthatják azokat. Kérdések sorát veti fel, melyek átgondolása a lehető legárnyaltabb válaszok adására kínál lehetőséget a könyvben vizsgált legfőbb kérdésre: „milyen előfeltételei vannak egy magyar író francia recepciójának?” (9).

A szerzők bemutatása köré szervezett részeknek az első fejezet – egy kvantitatív áttekintés – ad sajátos megvilágítást. A Bibliothèque Nationale de France online katalógusára támaszkodó statisztikai elemzés bizonyítja, milyen félrevezető volna egy olyan értelmezés, amely a magyar (vagy magyar származású) írók recepciójának és fordításainak csupasz adataira épülne, de a sikeresség mércéjeként pusztán az önálló könyveket veszi figyelembe. A vizsgálatba be kell vonni a fordítók munkájának minőségét, az antológiákban, időszaki kiadványokban megjelent részleteket, a lefordított művek megjelentetésére vállalkozó kiadókat, a színházi bemutatókat, filmfeldolgozásokat, a terveket, de hatása lehet a kölcsönösségnek, vagyis a francia irodalom magyar tolmácsolásának is. A kvantitatív elemzés megelőlegezi az egész kötetben alkalmazott módszerek sokrétűségét, és meggyőző arról, hogy a hat szerzőről összegyűjtött adatok és levelezések pontos közlése, majd azok megfelelő elemzése a francia–magyar irodalmi kapcsolatok értő bemutatását eredményezheti.

Az eddig nem ismert levelezésgyűjtemények feltárásában elsőként Heltai Jenő munkásságára összpontosít a kötet. Sokoldalú szempontrendszere lehetővé teszi az életút sajátos

formálódásának bemutatását. Az író francia tanulmányai, utazásai, írói és diplomáciai kapcsolatai (a PEN Klub társelnöke), sajtótudósításai, kiadói és színházi tevékenysége szerepet játszanak abban, hogy a korszak egyik legtermékenyebb fordítója lesz. Érdekes megállapítás, hogy a levelezés tükrében franciásan könnyed szelleműnek tartott szerző nem ért el írói sikereket a francia közönség körében, noha *A III-es* című regényének megfilmesítését is tervezték. Ennek oka az lehet, hogy franciául megjelent művei nem találtak igazán jó fordítóra.

A 20. század első felének egyik „legkiterjedtebb francia–magyar kapcsolati hálóval rendelkező” (105) alakja François Gachot, akinek jelentős hagyatéka került a közelmúltban a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Az 1924 és 1949 között Magyarországon élő nyelvtanár, diplomata, író, fordító a II. világháborút követően kulturális atyásként is dolgozott. Levelezése alapján megismerjük személyes kapcsolatait (köztük a festőművész Tallós Ilonával), valamint közvetítői szerepét az irodalom és a különböző más művészetek területén. Sokrétű tevékenységére alapvetően jellemző a két kultúra összekapcsolása: tudósít a kortárs francia irodalomról a *Nyugatban*, a magyar irodalomról különböző francia nyelvű folyóiratokban. Tüskés Anna elkészíti a szétszóródott képzőművészeti gyűjteményének virtuális rekonstrukcióját is, és a fejezetet eddig ismeretlen archív fényképekkel gazdagítja.

A következő fejezet Gara László élete és munkássága teljes bemutatására vállalkozik, aki a francia–magyar irodalmi kapcsolatok „kulcsszereplője” (121). Részletesen ismerteti a munkásságáról eddig megjelent tanulmányokat, valamint azokat a dokumentumokat, köztük mintegy ötszáz levelet, amelyet Tüskés Anna adatbázis formájában közzétett, s azokat, amelyeknek a feldolgozása jelenleg folyamatban van. Francia nyelvi tanulmányait és első irodalmi munkáit követően részletesen tárgyalja a francia és a magyar kultúra közelítése ér-

dekében kifejtett tevékenységét, 1924-től, első párizsi útjától kezdve 1966-ban bekövetkezett öngyilkosságáig. Beszél arról a sikeres „négykezes” regényről, amelyet feleségével írt franciául, majd magyarra is lefordított. A levelezés lehetőséget ad személyes kapcsolatainak, a korabeli sajtóban megjelent írásainak és kultúr-diplomáciai munkája háttérének a korábnál teljesebb megismerésére.

A tanulmánykötet egyik legérdekesebb része az, amelyben a szerző Gara László műfordításainak jelentőségét és sajátosságait tárja fel a levelezés fényében. Fordításai bemutatnak a franciáknak jelentős kortárs szerzőket: Mórincz Zsigmondot, Illyés Gyulát, Márai Sándort, Molnár Ferencet, Ady Endrét, Ottlik Gézárt, Déry Tibort és másokat. Létrehozza és 1962-ben megjelenteti a magyar költészetből máig a legjelentősebbnek tartott fordításkötetet *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours* címmel, sok együttműködő költő munkáját összehangolva. A Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatéka a kötetből kimaradt fordításokat is tartalmazza.

A szépirodalmi fordításokról megfogalmazott véleménye előtérbe helyezi a formai hűséget, mely szerint verset csak költő fordíthat jól, akár nyersfordítás alapján („garaizmus”, „garaisation”). A közönségsiker mellett bírálatok is illetik: a hivatalos magyar vélemény a válogatással nem ért egyet, a fordítás módszerei terén a francia–magyar kapcsolatok jelentős szereplőjével, Aurélien Sauvageot-val kerül szembe, aki a két nyelv ismeretét alapvetőnek tartja. A fejezet megvilágítja Gara László munkásságának kivételes jelentőségét és bizonytalanságait. Ez az életmű is mutatja, hogy milyen fontos a két kultúra közelítésében a kölcsönösség, ugyanakkor a másság kifejezése és elfogadása. A kötet egyik legszórakoztatóbb része az a kétnyelvű (gépirat alapján készült) közlés, amellyel az antológia készítőjét a kortárs költők megtisztelték: *Fromage à Gara. Francia és magyar poéták hódolata...* (168–177).

„Minden lehetőséget meg kell ragadni annak érdekében, hogy a magyar kultúrát ismertebbé tegyünk Nyugaton is” – nyilatkozta 1978-ban Illyés Gyula, amikor a Francia Költők Társaságának nagydíjával tüntették ki. Ez a meggyőződés hatja át már 1946–1948 közötti kultúrdiplomáciai tevékenységét, amelyet új dokumentumokat feltárva egy teljes fejezetben mutat be a kötet. E két év alatt a költő legfőbb törekvése az volt, hogy csökkentse Magyarország kulturális elszigeteltségét. Tüskés Anna világosan foglalja össze az elért eredményeket: a régi kapcsolatok felelevenítése, válogatás készítése szépirodalmi művek lefordítására (amelyek később nagyrészt meg is jelentek), hozzájárulás a Párizsi Magyar Intézet létrejöttéhez, s egy svájci, francia nyelvű folyóirat érdeklődésének felkeltése a magyar kultúra iránt. Kiemelten érdekes az a tanulmányban elemzett és az adatbázisban közölt „Jelentés”, amelyben Illyés aprólékosan számot ad svájci, olasz- és franciaországi útjáról Keresztury Dezső miniszternek 1947. február 24-én. A „Jelentés” nagy része már megjelent (ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek: 1946–1960* [Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987], 189–195), de Tüskés Anna levelezés-adatgyűjteményében az eddig nem közölt, utolsó bekezdés is szerepel, mely az utazások anyagi hátterét tárgyalja, ezzel fényt vetve Illyés szerény és elhivatott egyéniségére, aki csak a legszükségesebb kiadásaira fogad el támogatást. (Érdeemes lett volna viszont utalni a 183. lap 20. jegyzetében, illetve az adatbázisban a fent említett közlésre.)

Egész pályája során meghatározó élményt jelentett Nemes Nagy Ágnesnek is a francia kultúra. A kapcsolatrendszerére és utazásaira összpontosító fejezet levelezése alapján gazdagítja új részletekkel munkásságának ezt a fontos területét. Először Gara László antológiájában jelentek meg franciául versei, majd személyes találkozások és műfordítások fonták szorosra a kölcsönös kapcsolatot a magyar költő és a kortárs francia költők (főleg Paul Chaulot és André Frénaud) között. Most bemutatott levelei is bizonyítják,

hogy Nemes Nagy Ágnes azon szerencsések közé tartozik, akit rokon érzésű költők fordítottak. Részt vett európai költészeti találkozókön és műfordítói szemináriumokon, tudatosan alakítva és csiszolva saját fordítói módszerét.

A kötetben a legnagyobb hangsúlyt Rab Gusztáv újságíró, regényíró, fordító kapja, akinek életével és munkásságával két fejezet foglalkozik. Hagyatéka 2013-ban került Magyarországra; gondozója, műveinek sajtó alá rendezője Tüskés Anna. A hányatott sorsú írónak, akit 1949-ben kizártak az Írószövetségből, és aki 1958-tól kezdve Franciaországban élt, hét regényét adták ki idegen nyelven. Emigrációban alkotott művei nem jelenhettek meg magyarul. Közülük hármát a közelmúltban a kötet szerzője jelentetett meg először (*Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* – 2018, *Utazás az ismeretlenbe* – 2019; *Szent Optika; Patak rózsája* – 2021).

Művei a magyar történelem tragikus fordulóihoz kapcsolódnak. A napihírekből kiinduló regények jelentős nyugat-európai sikert értek el, amely főleg aktualitásuknak és a bennük található sajátos társadalmi és etikai kérdések felvetésének tulajdonítható. Hogy két kultúra találkozás az egymásról kölcsönösen kialakított kép megformálásának függvényében alakul, a Rab Gusztávról írt fejezetek meggyőzően bizonyítják. Az 1959-ben franciául megjelent *Voyage dans le bleu* című regény összehasonlítása a hatvan évvel később kiadott magyar eredetivel azt az érdekes eredményt adja, hogy a némileg eltérő, rövidített francia verzió a korabeli olvasók magyarságképeinek felelt meg. Részben ez befolyásolta a rendkívül elismerő kortárs véleményeket. A kommunista diktatúra hortobágyi kényszer-munkatáborában játszódó, önéletrajzi ihletésű regény, hogy a történelmi helyzet által kialakított jellemek bemutatása mellett megérteti a félelemkeltés mechanizmusát. A kései magyar nyelvű megjelenés azért különösen figyelemre méltó, mivel a kitelepített áldozatok történetéről ötven évvel át még a mintegy tízezer áldozat sem be-

szélhetett, és sorsuk történelmi feldolgozása is csak az utóbbi években kezdődött el. Az elemzés érdekesen hasonlítja össze a regényt az idegen nyelvű fordításokkal és a hasonló témájú kortárs magyar művekkel (Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter regényeivel), amelyek méltóságuktól megfosztott, fizikailag és lelkileg meggyötört emberek sorsát mutatják be.

Tüskés Anna különleges tehetséggel rendelkezik a kulturális értékek mentése területén: közread és elemzéseiben összekapcsol levelezéseket, kéziratokat, töredékeket. Közlései elősegítik magyar (vagy a magyar kultúra szempont-

jából fontos) írók életének és munkásságának mélyebb megismerését, elhelyezésüket az európai irodalom történetében. A tényyszerű bemutatást a téma széles körű ismerete, bizonyos távolságtartás és a kapcsolatok logikus átlátása biztosítja. A kötetet eddig nem publikált, jó minőségű fényképanyag, gépiratból közölt írások, valamint a téma rendkívül kiterjedt bibliográfiája gazdagítja, amely filológiai pontossága és alapossága miatt minden bizonnyal további kutatások fontos kiindulópontja lesz.

Penke Olga

Szolláth Dávid: Mészöly Miklós

Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020, 739 l.

Szolláth Dávid Mészöly-monográfiája mellett, hogy a modalitások gazdagságának ünnepélye, a magyar (illetve közép-európai) mentalitás- és prózatörténet kivételesen elgondolkodtató darabja. A Mészöly-életművet három nagy részben tárgyalja: *Hosszú pályakezdetés* címmel az első két kötet novelláiról, *Az ablakmosó* című drámáról és a *Fekete golyó* című ifjúsági regényről ír, *A műforma felbontása* a mészölyi életpálya legismertebb és leghatásosabb darabjait elemzi, a *Kései változatok* az úgynevezett „pannon prózát”, az esszéket és a verseket értelmezi. Ír, elemmez, értelmez: ezek az igék egészen halványan jelzik, hogy mit is csinál az életművel Szolláth – mert abban még semmi rendkívüli nincsen, hogy a műveket megjelenésük szerinti recepciójuk közegében mutatja be, azt viszont, hogy mi a közegük, igen széles körűen határozza meg.

Aligha lehetne ezt másként. Ha például az 1948–1966 közötti időszakból csak a megjelent Mészöly-könyvekről – mindössze két kötet – és a róluk szóló publikációkról írna, azzal a részleges és meghamisított képnél maradnánk,

amit egy diktatórikus hatalom kultúrpolitikája parancsolt és elvárt. Tehát ahhoz, hogy e korszak irodalmi mozgásait megértsük, szükségünk van például titkosszolgálati jelentésekre. Szolláth a „Sárdi”-féle jelentéseket mutatja be, nemcsak Szőnyi Tamás kiváló munkája (*Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990* [Budapest: Noran Könyvesház, 2012]), hanem saját levéltári kutatások alapján is. A kutatás kiterjed a magánlevelekre (gyakran idéz a Polcz Alaine-nel való levélváltás-kötetből, amely 2017-ben jelent meg *A bilincs a szabadság legyén: Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése* címmel, de más levelezéskötekből is), beszélgetésekre, amelyekben az író poétikájáról és terveiről mesél. S természetesen szükségünk van a korszak politika- és eszmetörténetét tárgyaló könyvekre, amelyekben az irodalom mibenléte és szerepe ma már jócskán abszurd módon attól függött, hogy a vasfüggöny melyik oldalán írták őket.

A második tömbben tárgyalt korszak (nagyjából 1966 és 1976 között, *Az atléta halá-*

lától a *Filmig*) még mindig hordozza a kor ural-
kodó hatalmának irodalmi reflexeit. Szolláth
megismertet az Aczél György vezérelte tánc-
renddel, a pályatársak mítoszaival Mészöly
megvesztegethetlenségéről, s annak doku-
mentumaival, miként folyamodott útlevelért (a
Mészöly–Polcz levelezés nyomán). Ugyanakkor
ez az a korszak is, amelyben Mészöly számá-
ra a világ kitárul. Camus-t, Beckettet, Robbe-
Grillet-t olvas és értelmez, s előbb jelenik meg
franciául *Az atléta halála*, mint magyarul.
A *Filmet* Berlinben írja, megjelennek végre értő
kritikák a műveiről, kidolgozzák a Mészölyhöz
is kötött „prózaforradulat” paradigmát. Szolláth
mind Balassa Péter *Film*-elemzését és Kulcsár
Szabó Ernő *Alakulások*-tanulmányát, mind a
pályatársak Mészöly poétikájának továbbgon-
dolásait tárgyalja. A *Pontos történetek, útközben*
kapcsán pedig kibontja Mészöly és Polcz alkotói
együttműködését, érintve az óhatatlanul
felmerülő társadalmi nemi meghatározottságo-
kat egy tradicionális–egyenjogúsító tengelyen.

A harmadik rész a kései Mészöly prózát a
latin-amerikai mágikus realizmus esztétika-
fogalma alapján helyezi el az életműben, össz-
hangban a szerző szándékaival és önértelme-
zésével. Bemutatja „a történet visszatérése”, a
„pannon próza”, a régió- és család-történetre fő-
kuszált műveket, az ezekből inspirálódó vagy
ezekhez kapcsolódó 1990-es évekbeli magyar
áltörténelmi regényeket. Visszatér az 1980-as
évek elején megjelent versekhez, a történet le-
zárásaként pedig Mészöly közép-európaiságot
tárgyaló esszéit vizsgálja. A *Függelékben* egy,
az eddigieknél részletesebb életrajz, 40 oldalas
bibliográfia és névmutató található.

A monográfia szerkezete világos, követhet-
ő, amit a *Bevezetésben* Szolláth még világosabbá
tesz azzal, hogy négy tézist fogalmaz meg: 1) Mé-
szöly Miklós eltérő poétikai felfogások szerint
alkotott különböző módokon kiemelkedő műve-
ket. 2) Mészöly volt korának egyik legeurópaibb
magyar írója. 3) Mészöly nemcsak művei öné-

téke miatt kiemelkedően fontos szerző, hanem a
magyar próza alakulástörténete szempontjából
is. 4) Thomka Beáta 1995-ben megjelent Mészöly-
monográfiája óta huszonhat év telt el, időszerű
kísérletet tenni új áttekintésre (13–20).

Mindezen állításokat elmélyülten igazolja,
amit a továbbiakban részletesebben kifejttek.
A szintén értő és tágas szemléletű Thomka-
monográfia után megjelent fontos és új Mé-
szöly-filológiai eredmények mellé hozzáten-
ném az információs társadalmi adottságoknak
köszönhető, a filológiai munkát alaposan meg-
kurtító látványos szolláthi felismerést a *Le-
gyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa*
című elbeszélés egyik intertextusának forrásá-
ról. Ez évtizedeken át lappangott, ám ma már
csak be kell írni a keresőbe, hogy „a madár a
koponyára szállván innya”, és ott is van előt-
tünk (nálam már az ötödik találatként) Kriza
János *Erdélyi Tájékozótára* (hozzáférés: 2021.04.24,
<https://mek.oszk.hu/13900/13918/13918.pdf>).

Szolláth monográfiája Mészöly folyton meg-
újuló poétikájával összhangban a tradicioná-
lis hármas szerkezet ellenére igen változatosan
közelít az életműhöz, több elméleti paradigmát
von be. Mészöly különféle változatokban meg-
fogalmazott gondolatát parafrázálva: *ugyan-
úgy másképp. A másképp* Szolláth-féle verziója
egy tágas szociálpszichológiai fogalom irodalmi
applikációja: „Az *integritás* nem sajátosan eszté-
tikai vagy poétikai fogalom, hiszen nemcsak a
műalkotásnak, de bármilyen komplexitásnak a
teljesértékűségét, hiánytalanságát is jelenti. Po-
étikai, esztétikai értelemben vett integritáson
a könyvben azt értjük, hogy a mű *valamiképp*
eléri a teljességet, kitölti saját kereteit.” (21.)
Az *integritás* kategóriájával írja le Mészöly ko-
rai prózáját, ami azért is különösen termékeny
megközelítés, mert elkerüli a magyar mentali-
tástörténet külső szempontokhoz méricskélésé-
nek csapdáit. Ezek látható vagy lappangó mó-
don állandóan érvényesülnek, legyenek azok a
vulgármarxista szocreál doktrínái, vagy akár

a „világirodalmi lépéshátrány” karhatalom helyett irodalompolitikai eszközökkel jól felépített, értelmezői közösségek által érvényesített elvárásai a műalkotásokkal szemben.

Ráadásul az integritás kategóriáját 18 változó faktor szerint alkalmazza, amivel elég sűrű rasztert hoz létre. Ugyanakkor pedig, komolyan véve a műalkotás autonómiáját, implicit értékrendjét, maga a kategória is mozgásban van: az integratív mellett veszteség nélkül érvényesül a dezintegratív vagy az álintegratív minőség. Szolláth három Mészöly-korszaka e három, esztétikaivá értelmezett szociálpszichológiai fogalom megnyilvánulása, e fogalmak olykor felül is írják a konkrét idővonalatkozásokat. Például az 1970–1980-as években keletkezett *Lesiklás*, a *Nyomozás 1–4*. vagy a *Térkép repedésekkel* átkerül a jobbára az 1990-es években írt művek közé, a harmadik blokkba. Ezek a szövegek ugyanis a múlt rekonstruálhatatlanságának tapasztalatát műfaji vagy formai eszközökkel megcsavarva az integráció látszatát keltik (álintegratívak tehát).

Az integráció–dezintegráció–álintegráció mint változó szempontokat kínáló fogalomhármas megkímél attól, hogy az egyes korszakokban éppen érvényes – vagy nem érvényes, de hatalmilag előírányzott – fogalmakra vagy az azokra adott indulatos ellenfogalmakra legyünk ráutalva, amelyek nem tudják nem beszükíteni a művek interpretációját. Különösen igaz ez a pártállam vezérelte irodalmi mezőben, ahol a szocialista realizmus nem pusztán értékítéletek alapja volt, hanem a művek megjelenésének kritériuma is.

A szocialista realizmus esetén, ahogy egy legendássá vált *bon mot* pontosan jelzi, a „szocialista” fosztóképzőként működött, a valóságot irodalmi eszközökkel érzékletessé tevő művek éppúgy csak szamizdatban tudtak megjelenni, mint a rendszerkritikus, politikai tétellel bírók. A *Jelentés öt egérről* Mészöly-kötetről írt hatalmi bírálatot idézi Szolláth, amely

felrója a műnek, hogy csak szituációkat jelenít meg, pedig ott a nagy igazság, hogy „az emberi mozgáspálya, ahol az ember a múltból a jövő felé haladva, cselekedeteivel nemcsak engedelmeskedik meghatározott törvényszerűségeknek, hanem állandóan kiigazítja mozgáspályája koordinátáit” (65). Sajnos nem jelzi, hogy ez a már-már önparodisztikus, 1960-as évekbeli érvelési mód a maga engedelmeskedésével és megfelelési kényszerével, amellyel „kiigazítja mozgáspályája koordinátáit”, se nem marxista, se nem realista, sokkal inkább a szolgálalkúság involuntáris manifesztációja.

Talán azzal lehet összefüggésben Szolláth egységesen elutasító viszonya a realizmus fogalmához, hogy a szerző irodalomelméleti szocializációja az 1990-es évek Magyarországhoz köthető (akárcsak a recenzensé). Ekkortájt egy politikamentes esztétika nevében kissé túldimenzionálták a realizmus-fóbiát, jöllehet azóta például „az érzékelhető kiterjesztése” Rancière-féle esztétika-megközelítése az irodalmiság politikai, de főként megismerő szerepkörét is implicálja, az újrealizmus vagy a spekulatív realizmus 2000-es évekbeli fejleményei pedig a realizmus fogalmának produktivitását jelzik. (Összefoglalásuk a közelmúltban jelent meg magyarul: HORVÁTH Márk, LOSONCZ Márk és LOVÁSZ Ádám, *A valóság visszatérése: Spekulatív realizmusok és újrealizmusok a kortárs filozófiában* [Újvidék: Forum Kiadó, 2019].) A művészet valósághoz való kapcsolódásának nem egyetlen lehetősége a joggal kárhozottat mimézis-elv, főként hogy az, amit a művek utánoznának, egyre megismerhetlenebbnek és tűnékenyebbnek bizonyul. Az említett spekulatív realizmus felől Mészöly tárgyiasága izgalmas kapcsolódási pontokat mutat az *objektum orientált ontológia* (OOO) nézőpontjával, ami kiválthatná azt a szolláthi megállapítást a *Pontos történetek...*-ről, miszerint „a világ továbbra sem jelentéstartó. A világ egyszerűen van.” (389 – Az eredetiben kiemelt létige talán egy, a kötet megjelenése idején

már jócskán megalapozott bizonytalanságot takar a világunk fenntarthatóságát illetően.)

A monográfia erőssége – a rugalmas, meggyőzően alkalmazott fogalomhármassal mellett – a Mészöly-művek és a Mészöly-poétika kapcsolódása korának európai (és a harmadik felvonásban a latin-amerikai) poétikai jelenségeihez. Ezt főként a francia nyelvű művek bemutatásával és árnyalt elemzésével éri el. Olyan heurisztikus felismerésekre juttatja az olvasót, mint például az, hogy a *L'Étranger* Gyergyai Albert féle „hol elégikusabb, hol drámaibb” fordításának köszönhető, hogy Mészöly romantizálta, szenvedélyes igazságkeresőnek állította be Camust, „szemben azzal a talán kanonikusabb francia értelmzői hagyománnyal, amelyik a francia klasszicista formaeszmény örökösét látja benne” (191). Idéz eredetiben és fordításban is Sartre *Az idegen*-kritikájából, amely oly pontosan és tágasan értelmezi a Camus-féle szövegszerkesztést, melyben minden mondat egy jelenlét, „une création ex nihilo” (181). Ez a technika nemcsak Mészöly írásmódját jellemzi, hanem a kötetben sokszor megemlített posztmészölyi írókét is, mint például Esterházy Péter, vagy a Camus-t teljesen más utakon felfedező, a kis sárga könyvet egy ócskapiacra 6 forintért megvásároló Kertész Imrét. A *Vita a mesterrel* (Mészöly Camus-esszéi) fejezetnek egyik része Kertész viszonyulása a camus-i poétikához, és abszolút meggyőzően érvel amellett, hogy Kertész, szemben Mészölyvel, nem megszépíti, nem reménnyel puhítja Camus világképét, hanem tovább radikalizálja: „A camus-i abszurd a jelek szerint messzebbre vitte Kertészt a holokauszt, mint Mészölyt a háború megértésében.” (296.)

A monográfiában többször előkerül Mészöly háborús tapasztalata (amelyhez szervesen hozzátartozik Polcz Alainé is). Szolláth interjúkból idézi, hogy Mészöly tervezett róla egy „rendes” regényt írni, de sok más tervhez hasonlóan ez sem vált valóra. Gondosan elkerüli az alkotáslélektani spekulációt, és pontosan számba veszi,

értelmezi azt, ami létrejött: „Mészöly írásaiban a második világháború (és az azt követő évtized) a jelent és a múltat elválasztó cezúráként jelenik meg.” (650.) Ez a cezúra a leglátványosabban a *Film* két elválasztott időrétegében mutatkozik meg, az Öregember amnéziája mint „emlékezeti zárvány” idéződik fel, maga a mű pedig az abszurdhoz köthető pálya fordulópontja lesz.

A harmadik blokkban Szolláth a mágikus realizmus, García Márquez *Száz év magány*ának Mészölyre tett inspiratív hatását tárja fel. Mészöly úgy képzelte, hogy Közép-Európa irodalmát hasonló eszközökkel tudja majd univerzálissá írni, mint a latin-amerikai írók saját lokális világukat az 1970–1980-as években (a maguk botanikai adottságaitól nem függetlenül, tenném hozzá). Szolláth példásan tartózkodik az értékítélettől, a recenzens viszont nem tudja nem észrevenni a pompásan bemutatott pannon próza és a családtörténeti szövegek darabjain a reprezentativitásba belefagyott, egyre szűkülő mészölyi poétikát, amelyet az esszéikben kifejtett szándékok arra, hogy mindezt univerzálisan érdekeltté tegyék, nem ellensúlyoznak, hanem még szívszorítóbbaknak mutatnak. A kudarcra ítélt, Weöresék *Három veréb hat szemmel* című antológia mintájára eltervezett *Magyar Tallózó* projekt, egy másik, tágasabb, érzékibb (és Szolláth kifejezésével: *önkanonizációs* szerepet is betöltő) magyar prózai hagyomány megkonstruálása végül Mészöly kései prózájában talál menedéket. Ezek a művek úgy fordulnak vissza Wesselényihez, Madáchhoz, Krúdyhoz, középkori siralmakhoz, mintha a korábban említett cezúra nem létezne. Kérdés viszont, ki lehet-e ugrani a személyes és az emberiség közös tapasztalatát, amely a *Sors-talanságban* univerzálisan megosztható formát nyert. Komolyan vehető-e egy Jókai-szavakkal formált Sutting ezredes, egy „forradalmár és gavallér” (544).

Nyilván nem térhetek ki ezen impozáns monográfia minden jellegzetességre, de legalább hadd említsek meg néhány bravúros átíráselem-

zést: a *Koldustánc* 1948-as és 1975-ös variánsának komparációját (47), Tatay Sándor novellájának átértékelését, természetének feltárását a *Sziklák alatt* című Mészöly-novellában (56), Mészöly Polcz Alaine magnóra mondott élményeinek átdolgozását mondatok, jelzők szintjén (370). A háromféle munkakapcsolat leírása kettejük között (356–382) szintén tanulságos, ahogyan a magyar és regionális posztmodernizmus ironikus kritikája is egy lábjegyzetben (187). A legszembetűnőbb természetesen az a hatalmas olvasottság és érvényes reflexió, amire a kötet épül, mégis csupán néhány

elegáns szókapcsolatra hívnám fel itt a végén a figyelmet, amely arról a „szenvédélyes egzisztenciális érdekeltségről” (Mészöly, 185) tanúskodik, amivel egy ilyen munkát végezni érdemes: „szordínós boldogság” (uo.), írja Szolláth egy hiánykontextusban Őze Bálintról és Saulusról, ahol a jelző egy nyilvánvaló Mészöly-stigma; vagy az az egyszerűségében is mellbevágó megfogalmazás Mészöly Camus-félreértéséről, miszerint „Is-ten nem *nincs*, hanem *hallgat*” (182).

Selyem Zsuzsa

Reichert Gábor: „Nem szabadulhatok”. Gáll István Tatabányája

Tatabánya: Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, 2021, 116 l.

Reichert Gábor új könyvében Gáll István Tatabánya-képét és -térsemléletét vette vizsgálat alá. A fiatal irodalomtörténész nemcsak a helyszínt ismeri, de a hozzá kapcsolódó furcsa, ambivalens érzést is sajátjának mondhatja: „Gáll István városa részben azonos azzal a hellyel, ahol egész eddigi életemet töltöttem, az általa megrajzolt terek nyomasztó otthonossága sok tekintetben rokon azzal az érzéssel, amely évtizedekkel később engem is elfog Tatabánya utcáit járva – és feltételezem, nem egyedül vagyok így ezzel az itt élők között.” (13–14.) Kötődés és elidegenedettség járja át Gállnak az 1930-as évek bányatelepein játszódó történeteit, és ugyanez érzékelhető az 1945-re következő „új fegyelem” légkörében. Tatabánya mint város is ekkortájt jött létre, 1947-ben egyesült Bánhida, Alsó- és Felsőgalla, valamint a névadó nagyközség. A három évtizednyi időszak során a település arculata változik ugyan, de a lakók továbbörökítik a beléjük nevelt szokásokat, a „város” a fiatalokat és a bertelepülőket is a maga képére formálja.

Az 1930-as évek munkásfigurái a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. bányatelepein élnek (legfőképpen a Hatos-telepen, a vállalat

társadalmi szerkezetének alsó szintjén). Gáll fő alakjai, a Magos család tagjai és ismerőseik elszánt baloldali aktivisták. Olykor plasztikusan, olykor politikai tankönyvbe illő illusztrációkként tűnnek fel, de Reichert a figurák mögé tekintve e világ pszichológiai magyarázatát is feltárja. A lakás és a kert nem a benne élőké, hanem a vállalaté; betonoszlopok, drótkerítések tagolják a teret, csendőr és térmester figyelik az ott lakókat és az érkezőket. Szabvány szerinti utcák, házak, belső helyiségek. Higiénia éppen csak a legszükségesebb, szálló szénpor, a gyárak füstje megül a völgyben: „A bányatelep a szabadság hiányának, a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottságnak a szimbolikus helye Gáll prózájában” (33). Itt *mindenki* a hierarchia foglya, a mérnökök és tisztviselők számára sem egyszerű, ha el akarnák hagyni a maguk *övezetét*. A munkásoknak az adott rendszer keretein belül végképp nincs lehetőségük a felemelkedésre: „az önmaguk életterében fogollyá vált emberek pedig összetévesztik a gondoskodást az elnyomással” (32). Az esély, hogy egy-egy társadalmi réteggel feljebb kerüljenek, talán csak a legtehetségesebb fiatalok és

a megszállottságig szorgalmas szakmunkások számára adatik meg.

Az 1930-as évek munkásai Gállnál nem ilyenek. A nagy társadalmi folyamatokat nem látják át, a leegyszerűsített válaszokat ideológiának nevezett vágyálmokban találják meg. Az eljövendő „új törvényben” hisznek, abban, hogy az egész munkásosztály egyszerre csak „felemelkedik”. Egyesek sztrájkokat szerveznek, agítálnak, konspirálnak, majd elkeseredetten menekülnek, megpróbálnak kijutni a zónából (*Sötét van, Békák esztendeje*). Van, akit a büntetés sem tör meg, mások kiábrándulnak, de jönnek újak, akik folytatják az *aknamunkát*. Miközben a többség robotol, iszik, elszótlanodik és meghal. De azt igazából senki nem tudja, hogy ebből a kínos, kevés sikerrel járó vonszolódásból miként is jöhetne létre az új világ. Talán majd varázsütésre...

A telepiek számára 1945-ben megnyílik a tér, de a misztikus átlényegülés elmarad. Az öreg kommunisták csalódtak, a munkáshatalom (ha van ilyen egyáltalán) nem úgy valósul meg, amint képzelték. Az 1919-es „nagy idők” megidéző, személyes és társadalmi igazságtételt megvalósító, romantikus „prolidiki” helyett egy másfajta, kívülről jött diktatúrába kerülnek át (*Törvény*).

A kommunista középnemzedék realistaként az új rezsim oldalára áll. Mellette mindhalálig kitaranak, ám a rossz közérzetet a *tér-képek* ismét jelzik. Reichert Gábor a vonatkozó Gáll-műveket elemezve a tatabányai Újváros és a hozzá kötődő művi életforma bemutatásában falanszterre emlékeztető sajátosságokat talál (41–42). A lakók elhagyták a bányatelepet, de magukkal hozták a gyanakvást, a korlátoltságot. A szabad, könnyű élet az új környezetben sem adatik meg. A cselekvési tér kitágulása a régi és új „agitátorokra” szakadt felelősséget érzékelteti, most ennek a foglyai. Közérdek és magánélet konfliktusait nem tudják feloldani, az „osztályharc” szétzilálja a családi kapcsolatokat is (*Révben*). Az 1945-re következő tíz évről szóló Gáll-írások szereplői gyakorta kerülnek tépelődő, tanácstalan-

ságról árulkodó helyzetbe, Reichert ezeket a reflexív belső monológokat „elkeseredett írói önértelmezésekként” olvassa (39).

A jó irodalomtörténeti munka – mint minden analízis – többet szeretne a jelenségek pusztá regisztrálásánál, az okokra is kíváncsi, s ebbe beletartozhat az író logikájának, pályaképének vizsgálata.

A feladat annál is érdekesebb, hiszen Gáll István nem abból a társadalmi közegeből jött, amelynek később „hű” krónikása lett. A szülei a felsőgallai polgári iskolában tanárként dolgoztak – édesapja az 1930-as évek első felében igazgatóhelyettes is volt –, a viszonylagos jómódnak köszönhetően házat építettek. Reichert Gábor világosan látja az ebből fakadó feszültséget: Gáll a gyerekkorát a tulajdon által meghatározott biztonságosabb, gazdagodó környezetben töltötte, későbbi önvallomásaiban azonban családját nyilvánvaló tudatossággal előbbinek a perifériáján helyezte el. A gyerekkori eszmélődés fontos helyszíneiként a bányatelepeket említette meg, sőt volt, amikor azt állította, hogy ő onnan is származik. A Gáll-életmű nagyobb szegmenséhez ad kulcsot a kisonográfia lényegi megfigyelése, miszerint az írói karrier felívelése idején, vagyis az 1960–1970-es években a Gáll által magáról konstruált képbe jobban illett „a munkásmozgalmi asszociációkat ébresztő bányatelepi gyerekkor említése, mint a nagyrészt németajkú falu – 1945 után eleve gyanút keltő – elitjéhez tartozó család mindennapjainak bemutatása” (23–24).

Gáll saját indíttatásairól szólva jobbra a peremlélet hangsúlyozta, miközben a tényeknek létezik egy másféle együttállása is: a családi ház a felsőgallai vasútállomás szomszédságában, a polgári iskolával szemben épült fel. A szülők folyóiratokat jártattak, otthoni könyvtárunkban Illyés Gyula, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter és Németh László művei foglalták el „a legbecsesebb helyeket” (19). Gállt gimnáziumba írták be, ő viszont végigbukdácsolta ezeket az éveket. De ami a legfontosabbnak

tűnik Reichert oknyomozásából: Gáll valójában az új rendszerben, egy ideológiai jellegű konfliktus következtében került a perifériára. 1950-ben egy homályos háttérű vita miatt – még érettségi előtt – kizárták az ország összes oktatási intézményéből (a határozat a Magyar Közlönyben is megjelent). Katonai szolgálatra hívták be, és az Államvédelmi Hatóság felügyelete alá tartozó határőrséghez osztották be (43–46).

Gáll tehát *erről a perifériáról* került viszsza az értelmiségi pályára. A politikai hűségesküt 1956-ról szóló történeteivel tette le (ezeket már 1957-től írta, és 1961–1962-ben jelentek meg először könyv alakban). Reichert e szövegekhez közel hajolva bizonyítja, hogy a bányászvárosi milióben játszódó események, megmozdulások nyilvánvaló hasonlóságot mutatnak Tatabánya 1956-os történéseivel, azonban az események interpretációja a korabeli pártkiadványok tételeit tükrözi (56). Az intenció a forradalom hiteltelenítése, a funkcionáriusok iránti szimpátia felkeltése. Gáll az ávosokat, rendőröket, politikai komisszárokat foglyokként, de megtörhetetlen alakokként mutatja be. Nem beszél arról, hogy mit követtek el a megelőző években, a felkelők brutalitását helyezi előtérbe, a hozzájuk csatlakozó értelmiségi alakokat elbizonytalanodott, kétkulacos szerencsétleneknek festi le (*Égi küldött*). Mellettük lumpen elemeket, köztörvényeseket szerepeltet, nyilas reminiscenciákat emel be. Felkeltette a recenzens figyelmét, hogy a gyakorta zökkenőkkel és ugrásokkal teli, görcsös Gáll-próza például ez előbbi hazugságoktól is terhes *Robi* című kisregényben mily gördülékenyen halad előre.

Ha valaki a Gállra jellemző politikai elköteleződéssel indul, nem sok választási lehetősége marad. Műveiben később megtagadhatja indulásának eszméit, ám az ilyen pálfordulás az 1960–1970-es évek ellenőrzött nyilvánosságában egyértelmű következményekkel járt: a történeteket elhallgatták, a művészt elhallgattatták. Magyarországon az ilyen hirtelen vál-

tásoknak mindig a soron következő *nagyobb* politikai fordulat idején jön el az idejük. Gáll tehát nem mondta ki a *képletes nemet*, és betegsége miatt is óvatosan kellett viselkednie. Egy-némely, sejtető megjegyzéstől eltekintve – de ezek sem bizonyító erejűek – nem tudjuk, hogy mit gondolt a neki jutott szerepről. Ugyanakkor abban a politikailag is jól informált közegben, amelyben Gáll működött, az ideológiai elbizonytalanodás már az 1960-as évek közepétől érezhető volt. *Csapda* című regénye az előbbiekre adandó válaszkísérletként is olvasható.

Gáll 1963 és 1965 között „ösztöndijasként” másfél évet töltött el a tatabányai pártbizottság agitációs és propagandaosztályán, élményeiből 1966-ra készült el a *Csapda* című könyv. A megbízatás szociográfia megírására szólhatott, a műből azonban hiányzik az egyes társadalmi csoportok életének árnyalt bemutatása. A fő téma a pártapparátus létrejöttének, belső működési viszonyainak boncolgatása. Reichert megvizsgálja, Gáll miképpen integrálja az általa korábban már elmondott történeteket. A regényben ábrázolt bányászváros mintája is nyilvánvalóan Tatabánya: ezt bizonyítják a dátumokhoz köthető bányaszerencsétlenségek, de visszaköszönnek a korábbi novellákból ismerős, némiképp „elbizonytalanított” tájleírások is. Egyetérthetünk azonban Reichert Gáborral abban, hogy mindez inkább csak háttér, díszlet – ahogy ő fogalmaz eufemisztikusan – „a munkásmozgalom egykori és jelenkori problémáihoz” (82). Avagy az egyes embernek a kegyetlenséggel, a manipulációval, az erőszakkal való találkozásaihoz.

Reichert Gábor térpoétikai vizsgálódásai-
ban újra és újra felbukkan a *hatalom* mint kulcsfogalom. Eltervezik, küzdenek érte, megragadják – és magához láncolja őket. A *Csapdában* talán egyetlen boldog emberrel sem találkozunk. Nem szabadulhattak.

Kosztolányi Tibor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Káli Anita

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2021.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft